

साहित्य : जीवनगौरव पुरस्कार । कुमार केतकर

वृत्तपत्रमालकांचे आणि मालकशाहीचे विविध प्रकार,
पत्रकारितेतील झपाटा आणि उथळपणा, राजकारणाचे भान
आणि इतिहासाचे ज्ञान, डेडलाइन डोळ्यांसमोर ठेवून
लेखनात आणावी लागलेली शिस्त या व्यवसायातील सतत वाहणारा जिवंतपणा
(आणि तरीही एक प्रकारच्या बोथट होत जाणाऱ्या संवेदना),
टीव्ही चॅनेल्सवरील पॅनेल चर्चांमधून येणारी सनसनाटी
आणि सवंग मांडणी- आणि तरीही त्यातून अनुभवाला येणारी
उत्कट प्रासंगिकता, वर्तमानकाळाच्या हिंदोळ्यावर सतत राहून
मनाला येणारी झिंग आणि प्रत्येक अनुभवातून नवे शिकायला मिळणारी संधी...
यामुळे पत्रकारितेतील चार दशके कशी निघून गेली,
ते कळलेही नाही.

स्वतःला चौकटीबाहेरचा विचार करायची सवय लावली

पत्रकारितेला सुरुवात करण्याचे एक कारण- मला जगाविषयी, माणसांविषयी, राजकारणाविषयी, घटनांविषयी वाटत असलेले कुतूहल. परंतु तितकेच महत्त्वाचे दुसरे कारण होते- मला जाणवत गेलेले व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्त्व. महत्त्वाचे काय- व्यक्ती की समाज? व्यक्ती कोण घडवतो? त्याचे जेनेटिक स्ट्रक्चर, डीएनए की समष्टी, सामाजिक परिस्थिती? उपजत काय असते आणि 'बाहेरून' काय घेत जातो?

स्वतःबद्दल लिहिणे किती कठीण असते! म्हणजे प्रवासवर्णन, एखादा अनुभव, नात्यासंबंध यावर काहीसे लिहिणे वेगळे आणि आत्मशोध घेणे वेगळे. मला आत्मचरित्र-चरित्रे वाचायला आवडतात; पण छोट्याखानी आत्मनिवेदन करणेही जिकिरीचे वाटते. 'साधना'ने महाराष्ट्र फाउंडेशनच्या वतीने मला काही आत्मचिंतन करायला सांगितल्यापासून माझ्या मनावर चांगलाच ताण आला होता.

परंतु साधनाच्या संपादकांनी माझी अस्वस्थता पाहून म्हटले की- काहीही लिहा; प्रेरणांपासून राजकारणापर्यंत! त्यामुळे काहीसे हायसे वाटले खरे, पण तो ताण काही फारसा कमी झाला नाही. शिवाय, मला दिलेला पुरस्कार 'साहित्य जीवनगौरव' असा आहे.

मी खूप लिहिले आहे, हे खरे; पण ज्याला आपण साहित्यप्रकार म्हणतो, त्यांपैकी मी कोणताच प्रकार हाताळलेला नाही. मी (अजून तरी!) एकही कादंबरी लिहिलेली नाही, नाटक लिहिलेले नाही, कविता केलेली नाही, लघुकथा व दीर्घकथाही लिहिलेली नाही. त्यामुळे 'साहित्य जीवनगौरव' हा पुरस्कार स्वीकारणे तसे संकोचाचेच.

पत्रकार या नात्याने मी इंग्रजीत व मराठीत खूप लेखन

केले आहे. द इलस्ट्रेटेड वीकली, इम्प्रिन्टपासून ते अगदी इंडिया टुडे, आऊटलूक या नियतकालिकांपर्यंत अनेक ठिकाणी आणि द इकॉनॉमिक टाइम्स, द ऑब्झर्व्हर, द टाइम्स ऑफ इंडिया या इंग्रजी दैनिकांमध्ये. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र टाइम्स, लोकमत, लोकसत्ता आणि दिव्य मराठी या दैनिकांमध्ये संपादक या नात्याने लिहिलेल्या अग्रलेख-लेखांची संख्या पाच-सात हजारही असेल.

अर्थातच, त्या लेखनापैकी 'साहित्य' या सदरात मोडणारे काहीच नाही. कदाचित पत्रकारिता हाही एक साहित्यप्रकार मानून महाराष्ट्र फाउंडेशनने हा पुरस्कार दिला असावा. (नाही तरी हल्ली पत्रकारिता आणि कल्पनाविलास वा फिक्शन यात फारसे अंतर राहिलेले नाही!) खरे म्हणजे, मी पत्रकारिता हे क्षेत्र निवडले ते 'करिअर' म्हणून नव्हे. शालांत परीक्षेनंतर रेडिओ सर्व्हिसिंग/इंजिनिअरिंगचा एक कोर्स केल्यानंतर मला आयआयटी पर्वईसारख्या प्रतिष्ठाप्राप्त संस्थेमध्ये प्रथम इलेक्ट्रॉनिक्स आणि नंतर कॉम्प्युटर डिपार्टमेंटमध्ये नोकरी मिळाली होती. आयआयटीतच राहिलो असतो, तर आठ-दहा वर्षांपूर्वी कुठच्या तरी सिनिअर टेक्निकल पोस्टवरून निवृत्त झालो असतो. परंतु आयआयटीत असतानाच मॉर्निंग कॉलेज करून पदवी आणि नंतर

पदव्युत्तर प्रबंधासाठी 'मास मीडिया इन इंडिया/थर्ड वर्ल्ड' असा विषय मी निवडला होता.

साधारणपणे १९६८-६९ च्या सुमाराला माझे शिक्षक भाऊ फाटक (लाल निशाण पक्षाचे; एसटी कामगारनेते नव्हेत.) मला काही निमित्ताने आचार्य अत्रे यांच्याकडे घेऊन गेले होते. अत्रे यांना भेटणे हाच एक अप्रूपता असलेला अनुभव होता. त्यांचा दबदबा, दरारा आणि हल्लीच्या भाषेत त्यांची 'दबंग'गिरी यांच्या प्रभावाने कुणीही हतप्रभ झाले असते. भाऊंनी माझी एक विद्यार्थी (खरे म्हणजे, मी तेव्हा आयआयटीत नोकरी करीत होतो- पण विद्यार्थीही होतोच!) म्हणून ओळख करून दिली. अत्रे यांनी लगेचच माझ्याशी बोलायला सुरुवात केली. 'काही लिहिता की नाही?' मला उद्देशून केलेला हा 'अहो' असा उल्लेखच अंगावर काटे आणणारा होता. त्यांनी लगेचच मला 'मराठा'च्या रविवार आवृत्तीसाठी लिहायला सांगितले. माझा मराठी पत्रकारितेशी संबंध आला तो असा थेट अत्र्यांमुळे!

वाचनाची आवड आणि सवय लागण्याचे एक कारण माझी आई. ती काही पदवीधर वगैरे नव्हती. विद्यापीठीय शिक्षण तर फारच दूर. पण तिचे वाचन विलक्षण होते. केवळ कथा-कादंबऱ्या नव्हे; तर प्रवासवर्णने, लेख, चरित्र-आत्मचरित्रे. आचार्य अत्रे, पु. ल. देशपांडे यांच्यापासून वि. स. खांडेकर ते अगदी गंगाधर गाडगीळ यांच्यापर्यंत. पुस्तकातले आवडलेले भाग ती स्वतःच्या वहीत लिहून काढत असे. कोणत्या पुस्तकातले काय विशेष आहे, याची नोंदही ती ठेवत असे. वाचलेल्या गोष्टीची/लेखाची ती उत्तम समीक्षाही करीत असे- प्राध्यापकी शैलीतली नव्हे, तर सुजाण वाचकाच्या दृष्टिकोनातून.

आमच्या चेंबूर हायस्कूलचे मैदान व काही इमारतीचा भागही विद्यार्थी-शिक्षकांच्या श्रमदानातून झाला होता आणि ग्रंथालयाची मांडणी-नियोजनही आम्हीच काही जण करीत असू. या सर्व उपक्रमांचे मुख्य सूत्रसंचालक भाऊ फाटक असत. ग्रंथालयातील पुस्तकांची मांडणी करता-करता भाऊंची गप्पात्मक बौद्धिकेही होत असत. त्या गप्पांमध्ये गांधीजी, पंडित नेहरू, स्वातंत्र्य चळवळ ते कामगार चळवळ असे सर्व विषय असत. लोकमान्य टिळक ते कॉम्रेड डांगे आणि महात्मा फुले ते डॉ. आंबेडकर यांच्या चरित्राची व विचारांची ओळखही

भाऊंच्या अशा अनौपचारिक बौद्धिकांमधूनच झाली. वाचनाला वळण लागले ते त्याच काळात. पण पुढे वाचनाच्या कक्षा रुंदावल्या त्या आयआयटीत गेल्यावर. बर्ट्रांड रसेल ते आइन्स्टाईन, मार्क्स ते फ्राँइड, लेनिन, स्टालिन ते हिटलर असे तत्त्वज्ञान, इतिहास, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र विषय डोक्यात भिजू लागले.

या सर्व वाचनाचा हेतू काय होता? तर आपले जग, माणसे, त्यांचे स्वभाव, राजकारण, साहित्य-कला, इतिहास असे सर्व काही आपल्याला समजायला हवे. आयआयटीमध्ये असल्यामुळे आणि रसेल व पंडित नेहरूंच्या प्रभावामुळे त्या कुतूहलाला विज्ञानाची जोड मिळाली. तरीही एक मूलभूत प्रश्न सतावत होताच. आपल्या बाजूला इतकी माणसं- जगभर कोट्यवधी माणसं- त्यांचे इतके स्वभाव, इतके कलह, इतकी नाती आणि इतक्या संस्कृती... या सर्वांमागच्या प्रेरणा काय आहेत? इतके फरक का आहेत? इतके तत्त्वज्ञ, इतके संत, इतके धर्म, वेदांपासून पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानापर्यंत इतके चिंतन; मग माणसांचे असंख्य प्रश्न अजून अनुत्तरित का? केवळ मार्क्स, फक्त फ्राँइड, फक्त समाजशास्त्र वा अर्थशास्त्र यांत उत्तरे सापडतीलच असे नाही.

त्या कुतूहलापोटी आणि अस्वस्थतेपोटी जेव्हा कुणी तरी सुचवले की, जे. कृष्णमूर्तींची व्याख्याने ऐकायला हवीत; तेव्हा जे जे स्कूल ऑफ आर्ट्सच्या आवारात कृष्णमूर्तींचे व्याख्यान ऐकायला १९६७ मध्ये प्रथम मी गेलो. कोणत्याच थिअरीत वा अध्यात्मात- पोथीबद्ध उत्तरे मिळणार नाहीत आणि कोणत्याही वैचारिक चौकटीबाहेर जाऊन विचार करायला हवा- या ढोबळ स्वरूपात सांगता येईल, अशा त्यांच्या सूत्राच्या आधारे मी स्वतःला चौकटीबाहेरचा विचार करायची सवय लावली. परंतु तरीही कार्ल मार्क्स आणि सिग्नंड फ्राँइड यांचा माझ्यावर खूपच खोल प्रभाव झाला; जसा पुढे डार्विन आणि मार्शल मॅक्लुहानचा होत गेला. अशा प्रभावाखाली वा अशा चौकटीत विचार करणे कृष्णमूर्तींच्या विचारशैलीत बसत नव्हते; पण मला त्या परस्परविरोधी विचारसरणीचा जाच कधीही जाणवला नाही. किंबहुना, त्यामुळे माझा वैचारिक प्रवास आणि वाचनप्रवास अधिक मुक्त होत गेला.

त्या प्रवासाबरोबर सुरू झाला प्रत्यक्ष प्रवास. आयआयटी सोडून इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मास

कम्युनिकेशन व प्रेस इन्स्टिट्यूट ऑफ इंडिया या दिल्लीस्थित संस्थांमध्ये रिसर्च असिस्टंट म्हणून नोकरी सुरू केली आणि 'मीडिया' नावाच्या सळसळत्या, सतत खळाळणाऱ्या (उथळ पाण्याला खळखळाट फार, हेही पुढे लक्षात येऊ लागले!) क्षेत्रात येऊन थडकलो.

पत्रकारितेला सुरुवात करण्याचे एक कारण- मला जगाविषयी, माणसांविषयी, राजकारणाविषयी, घटनांविषयी वाटत असलेले कुतूहल. परंतु तितकेच महत्त्वाचे दुसरे कारण होते- मला जाणवत गेलेले व्यक्तिस्वातंत्र्याचे महत्त्व. महत्त्वाचे काय- व्यक्ती की समाज? व्यक्ती कोण घडवतो? त्याचे जेनेटिक स्ट्रक्चर, डीएनए की समष्टी, सामाजिक परिस्थिती? उपजत काय असते आणि 'बाहेरून' काय घेत जातो? मानसशास्त्रात या मुद्द्यावर गेल्या शतकात प्रचंड वाद झाले आहेत. मला असे वाटले की वृत्तपत्र हे एक माध्यम कुतूहलाबरोबरच त्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आविष्कारही करण्याची संधी देऊ शकेल. माझी लोकशाहीवरची 'श्रद्धा' ही त्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या संकल्पनेतून आली आहे.

स्वातंत्र्य आणि स्वैराचार, बंड आणि क्रांती, आक्रोश आणि आक्रंदन, आंदोलन आणि अराजक या संकल्पनांमधल्या सीमारेषा अनेकदा पुसट असतात. उस्फूर्त आंदोलन अराजकाच्या वळणावर केव्हा जाऊन थडकते, हे त्या आंदोलनाच्या नेत्यांना वा अनुयायांनाही अनेकदा कळत नाही. तीच गोष्ट स्वातंत्र्य आणि स्वैराचाराबद्दल. या पुसट सीमारेषा दूर करून त्यात स्पष्टता आणणे, हे फक्त तात्त्विक आव्हान नाही तर ती व्यावहारिक गरज आहे. आज आपण इतक्या विलक्षण अनिश्चिततेच्या वातावरणात आणि इतक्या कमालीच्या वेगाने झपाटलेल्या जगात राहात आहोत की, हे शतक माणसाला अधिक उज्वल आणि उन्नत करील की हे सिव्हिलायझेशनच उद्ध्वस्त करील, हेही सांगता येणार नाही. म्हणूनच ते अधिक सुंदर आणि समृद्ध करण्याचा आपला प्रयत्न असावा. तो करतानाच संघर्ष करावा लागतो आणि तेच मोठे आव्हान आहे.

आता हां-हां म्हणता पत्रकारितेत ४३ वर्षे होऊन गेली आहेत. सुरुवात जरी 'मराठा'तल्या लेखाने झाली असली, तरी पुढे जवळजवळ २५ वर्षे इंग्रजी पत्रकारितेत व्यतीत केली आहेत आणि १९९३ पासून महाराष्ट्र टाइम्स, लोकमत, लोकसत्ता आणि आता दिव्य मराठी या मराठी

दैनिकांत संपादक म्हणून! वृत्तपत्रमालकांचे आणि मालकशाहीचे विविध प्रकार, पत्रकारितेतील झपाटा आणि उथळपणा, राजकारणाचे भान आणि इतिहासाचे ज्ञान, डेडलाइन डोळ्यांसमोर ठेवून लेखनात आणावी लागलेली शिस्त या व्यवसायातील सतत वाहणारा जिवंतपणा (आणि तरीही एक प्रकारच्या बोथट होत जाणाऱ्या संवेदना), टीव्ही चॅनेल्सवरील पॅनेल चर्चांमधून येणारी सनसनाटी आणि सवंग मांडणी- आणि तरीही त्यातून अनुभवाला येणारी उत्कट प्रासंगिकता, वर्तमानकाळाच्या हिंदोळ्यावर सतत राहून मनाला येणारी झिंग आणि प्रत्येक अनुभवातून नवे शिकायला मिळणारी संधी... यामुळे पत्रकारितेतील चार दशके कशी निघून गेली, ते कळलेही नाही.

माझी आई पत्रकार नव्हती, तिच्या काळात तर ती शक्यताही नव्हती. पण तिच्या वाचनसंस्कृतीचा आणि वाचनशिस्तीचा संस्कार झाला नसता, तर कदाचित मी पत्रकार ऊर्फ 'लेखक' झालोही नसतो. माझ्या दोन्ही बहिणीसुद्धा आईच्या त्याच मुशीत वाढल्या आणि उत्तम वाचक व लेखकही झाल्या. लौकिक अर्थाने त्या प्रसिद्ध किंवा 'ज्ञात' नसतीलही; पण त्यांच्यातील कमालीची निःस्पृहता, उत्कटता, नितळ शैली हीसुद्धा आईच्याच 'जीन्स'मधून आली असणार!

त्याचप्रमाणे शारदा जर माझ्या या प्रवासात भेटली नसती, तर मी कुठेही भरकटत जाऊ शकलो असतो. 'मैं तो चला जिधर चले रस्ता' म्हणत आणि आत्मगुंजनात अडकून गेलो असतो. खरे म्हणजे, मग मी आयआयटीत असतो वा पत्रकार असतो, तरी त्या 'असण्याला' अर्थ वा आशयच मिळाला नसता. शारदाने तर कधीच 'करिअर' वा नोकरीची, पैसे मिळवण्याची वा ऐहिक जीवनशैलीची आस धरलेली नाही. माझ्या लेखनावर वा पत्रकारितेवरच नव्हे, तर जगण्यावरच तिचे अदृश्य वलय आहे. किंबहुना, त्यामुळेच हा जीवनगौरव पुरस्कार आईलाही आहे आणि शारदालाही!

कुमार केतकर

ketkarkumar@gmail.com

Mob.: 9821524131

साहित्य : वैचारिक ग्रंथ पुरस्कार । डाकीण : संध्या नरे-पवार

स्त्रियांच्या बाबतीत- किंबहुना, शोषित गटातल्या
कोणत्याही घटकाच्या बाबतीत- प्रत्येक वेळी डोळे जे दाखवतील
आणि कारण जे सांगतील, त्यावर विश्वास ठेवता येत नाही.
ज्यांचं संपूर्ण अस्तित्व वेगवेगळ्या सत्तांच्या पहाण्यात बंदिस्त असतं;
त्यांच्यासमोर जाताना डोळे जे दाखवतील आणि कान जे सांगतील
त्याला हजार प्रश्न विचारले नाहीत, तर संशोधनपर समाजशास्त्रीय लेखन
करता येणार नाही. स्त्रीजीवनाच्या संदर्भातली कोणतीही प्रथा-
मग ती सती प्रथा असो, का हुंडा प्रथा असो- ती केवळ प्रथा असत नाही,
केवळ अंधश्रद्धा असत नाही; तर स्त्रीच्या दुय्यमत्वाचा सारा इतिहास
त्यात गाडलेला, चिणलेला असतो. म्हणूनच प्रश्नांची पहार घेऊन
उत्खनन करणं आवश्यक असतं.

प्रश्नांची पहार घेऊन उत्खनन करणं आवश्यक

जातव्यवस्था आणि स्त्रियांचं समाजातील स्थान हे माझे अभ्यासाचे विषय आहेत.

सुरुवातीपासून मला या दोन विषयांबाबतच अधिकाधिक प्रश्न कळत होते.

उत्तरांसाठी कधी पुस्तकांचा, कधी पत्रकारितेचा, पत्रकारितेच्या निमित्ताने

महाराष्ट्रातल्या गावामधून केलेल्या भटकंतीचा आधार घेतला.

यातून मग मला गवसलेल्या सत्याची मांडणी स्वतः करत गेले.

पत्रकारिता, पत्रकारितेतलं लेखन आपल्या साहित्यिक निकषांमध्ये कायम 'उपरं' मानण्यात आलं आहे. रोजच्या रोज लेखणी झिजवूनही पत्रकार 'लेखक' नसतो. स्वतःची आंतरिक गरज म्हणून लिहिलेल्या कविता तुम्हाला कविपणाच्या वाटेवर नेतातच, असं नाही. तेच कथांच्या बाबतीत. लिहिलेल्या कथांपैकी एखाद दुसरी कथा दिवाळी अंकामध्ये प्रसिद्ध झाली म्हणून तुम्ही 'कथाकार' बनत नाही. एखादं माध्यम जोवर तुमच्या अभिव्यक्तीची निकड बनत नाही, तोवर त्या माध्यमातून प्रसवलेले शब्द हा हौसेचाच मामला असतो.

या अशा स्थितीत लेखणी लिहिती असूनही मी लेखक केव्हा बनले? तर, 'डाकीण - एक अमानवी प्रथा' आणि 'तिची भाकरी कोणी चोरली? - दलित बहुजन स्त्रीच्या वर्तमानाचा शोध' ही दोन पुस्तके प्रसिद्ध झाल्यावर. गंमत म्हणजे डाकीणची सुरुवात २००३ मधली, तर तिची भाकरीची सुरुवात २००८ मधली; पण ही दोन्ही पुस्तके एकाच वर्षी प्रसिद्ध झाली - २०१२ मध्ये. काही महिन्यांच्या अंतराने. एक मार्चमध्ये, दुसरे जुलैमध्ये. आज लेखक म्हणून माझी संपदा ही अवघ्या दोन पुस्तकांची आहे. जगाच्या दृष्टीने २०१२ मध्ये मी लेखक बनले. हे लेखकपणही 'साहित्यिक' या शब्दाची झूल

पांघरलेलं नाही, तर रोखठोकपणे 'वैचारिक' - 'समाजशास्त्रीय' या गटात मोडणारं आहे. म्हणजे प्रतिभा, ऊर्मी हे शब्द तसे कोसों दूरच राहतात. या अशा स्थितीत माझ्या लेखकपणाविषयी, लेखनप्रवासाविषयी मी नेमकं काय सांगावं, याविषयी गोंधळ आहे.

म्हणजे- एखाद्या व्यक्तीची माणूस म्हणून असणारी जडण-घडण कशी झाली आहे, माणूस म्हणून- एक विचार करणारं माणूस म्हणून- घडताना तिची/त्याची वैचारिक मुळं सभोवताली कुठे आणि कशी रुजली आहेत, त्यांचा विस्तार कसा झाला आहे, तिचं/त्याचं भौगोलिक, सामाजिक पर्यावरण काय आहे... या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या मातीतून त्या व्यक्तीचं लेखकपण, त्याच्या लेखनाची जातकुळी अंकुरत असते. म्हणूनच हे सगळं वजा करून केवळ त्या व्यक्तीच्या लिहित्या हाताविषयी लिहिणं हा शब्दांचा खेळ असेल; आणि हे सगळं लिहायचं म्हणजे आत्मचरित्रच लिहायला हवं.

माझ्या मुलीने- सईने- ती इयत्ता चौथीत असताना वयाच्या दहाव्या वर्षी 'माझी आई' या विषयावर निबंध लिहिला होता. त्यात ती लिहिले, 'माझी आई किचनमध्ये फार कमी वेळ असते. ती सारखं लिहीत-वाचत असते. तिला दुसरं काही करता येत नाही.' शिक्षकांच्या मते,

माझ्या मुलीने माझ्या आईपणाचा पंचनामा केला होता. किचनमध्ये फार न शिरणारी बाई चांगली आई कशी असेल? पण माझ्या लेखी हा निबंध म्हणजे प्रशस्तिपत्रकच आहे. माझ्या लेकराने मला ओळखल्याची ती खूण आहे. मला खरंच लेखन-वाचनाखेरीच दुसरं काही करता येत नाही. बाईपणाच्या वाट्याला आलेल्या अपरिहार्य गोष्टी म्हणून किचनमधल्या उलाढालीपासून बाजारहाटापर्यंत अनंत गोष्टी कराव्या लागत असल्या, तरी माझा जीव लेखन-वाचनाखेरीज आणखी कशात रमत नाही. माझा पोटा-पाण्याचा उद्योगही गेली चोवीस वर्ष पत्रकारिता म्हणजे लेखन हाच आहे. लेखन-वाचन हा माझ्या अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग आहे. त्याखेरीज मी 'मी' झाले नसते. बालपण वस्तीपातळीवर कष्टकरी वर्गात गेले. आजचं जगणं मध्यमवर्गीय आहे. जगण्याचा स्तर बदलला तरी पुस्तकांची सोबत सुटली नाही. मला आठवतंय तेव्हापासून माझ्या हातात पुस्तक आहेच. स्वतः सातवी शिकलेल्या आमच्या आईने आपल्या मुलांनी भरपूर शिकावं हे स्वप्न पाहिलं आणि आमच्या हातात शालेय पुस्तकांबरोबरच इतर पुस्तकंही ठेवली. वडील समाजवादी चळवळीतील कार्यकर्ते होते. एस. एम. जोशींपासून ते भाऊ पाध्येंपर्यंत आणि दया पवारांपासून ते लोहियांपर्यंत वेगवेगळ्या लेखकांची पुस्तकं घरी 'विकत' आणली जायची. मी नोकरीला लागेपर्यंत 'रूमाल' विकत घेतलेला नव्हता. आई शिवणकाम करताना उरलेल्या कापडातून रूमाल शिवून द्यायची. शालेय वयात चॉकलेट खायचं असेल तर शाळेत बसने न जाता चालत जायचं आणि आईने बससाठी दिलेले पाच-दहा पैसे साठवून मग खाऊ खाण्याची चैन करायची- अशी स्थिती होती. हे उल्लेख एवढ्यासाठीच की- अशा आर्थिक ओढघस्तीच्या स्थितीतही 'कामगार' असलेले, अशिक्षित शेतकऱ्याच्या दहावी पास मुलगा असलेले वडील पुस्तकं 'विकत' आणत होते. आज माझं घर पुस्तकांनी भरलं आहे, घराच्या प्रत्येक कोपऱ्यात पुस्तकं आहेत.

माझ्या वाचनाने माझ्यातल्या लेखकाला, पत्रकाराला घडवलंय. वाचन ही माझी गरज बनली होती, निकड बनली होती. कारण जसजशी समज येत होती, वय वाढत होतं; तसतशी माझ्या मनात असंख्य प्रश्नांची पेवं फुटत होती. बालपणी वस्तीपातळीवरच्या जगण्यात मुसलमान, ख्रिश्चन धर्मीय शेजारी होते. कसलीच वेगळेपणाची

जाणीव नव्हती. कारण सगळ्या कुटुंबाशी सलोख्याचे, जिवाळ्याचे संबंध होते. सगळ्या घरांतली मुलं सगळ्या घरांमध्ये खेळत होती. पण मध्येच कधी तरी काही तरी खुद्द व्हायचं आणि हातात तलवारी, सुरे घेऊन हिंदू-मुसलमान एकमेकांसमोर उभे राहायचे. पलीकडच्या चाळीत दंगा सुरू आहे, हे शब्द वयाच्या दहाव्या-बाराव्या वर्षी कानावर पडत असत. का? कशासाठी? -या प्रश्नांची धड उत्तरं मिळत नसत. याच काळात मी कधीतरी आसमंतात 'शिवसेना' हा शब्द ऐकला. आणखी एक शब्द सतत कानावर येई. 'ते'! 'दलित'! हिंदू-मुसलमान-ख्रिश्चन अशा मिश्र वस्तीत आम्ही राहत होतो, पण या अशा मिश्र वस्तीतही दलितांच्या चाळी वेगळ्याच होत्या. त्या मिश्र वस्तीत एकही ब्राह्मण किंवा उच्चवर्णीय कुटुंब नव्हतं. पण तरी मधल्या, मागास जातींचे हिंदू तेव्हा दलितांचा उल्लेख 'आंबेडकरवाले' असा करत. आपल्या मुलांना त्या भागात पाठवत नसत. मी मात्र सगळा भाग कधी एकटीने, तर कधी वडिलांबरोबर पालथा घातला होता.

वयाच्या सोळाव्या वर्षी खार-जवाहरनगर सुटलं आणि आम्ही पाल्यांच्या उच्चभू वस्तीत रहायला आलो. अनेक बहुजन महिलांप्रमाणे 'आपल्या मुलांनी चांगल्या वस्तीत राहावं', हे माझ्या आईचं स्वप्न होतं; ते पूर्ण झालं. पण माझ्यासाठी ही वस्ती अधिक भयानक होती, अंगावर येणारी होती. इथल्या उच्चवर्णीयांचे जातश्रेष्ठत्वाचे फूत्कार अधिक तीव्र होते. समोरच्याला आक्रसणारे, न्यूनगंड देणारे होते. कितीही स्पष्ट आवाजात 'नरे' असं सांगितलं तरी 'खरे का?' असा प्रश्न येई. इथलं सगळं जगणं आडनावात बांधलेलं होतं, या आडनावात लपलेल्या जात- ओळखीत बंदिस्त होतं.

एरवी ज्या दोन जगांची तोंडओळख होणंही दुरापास्त, अशी दोन जगं मला माझ्या भौगोलिक पर्यावरणाने दाखवली. तीही घटत्या वयात. कळत-नकळत त्याचा जरा खोलवर परिणाम माझ्या समग्र अस्तित्वावर झाला. एखादं जग मग ते खार-जवाहरनगरमधलं असो, पाल्यांतलं असो किंवा लग्नानंतर ओळखीचं झालेलं गिरगाव असो; ते जसं असतं तसं असण्याची पाळमुळं एकूण समाजव्यवस्थेत रुजलेली असतात. म्हणजे समाजव्यवस्था जर जात-वर्ण-वर्गवर्चस्ववादावर आधारलेली असेल तर त्यात पाल्यांसारखं बंदिस्त जग आणि त्यातला श्रेष्ठत्वाचा अहंकार जन्माला येणार; वर्गीय

शोषणातनंच जवाहरनगरसारखी हातवर पोट असणाऱ्या कष्टकऱ्यांची वस्ती चारी बाजूंनी पसरत जाणार. डाव्या विचारसरणीच्या पुस्तकांनी, फुले-आंबेडकरांच्या लेखनाने हे भान दिलं.

या सगळ्यामुळेच वयाच्या विसाव्या वर्षी पत्रकारितेत आल्यावर राजकीय पत्रकारिता करण्याची संधी असतानाही मी कायम सामाजिक विषयांवरच आधी बातमीदारी आणि नंतर लेखन करत राहिले. माझ्या पत्रकारितेने मला समजाचं विरूप अधिकाधिक दाखवलं; किंबहुना, पत्रकारितेच्या माध्यमातून मी समाजातल्या या विरूपापर्यंत अधिकाधिक पोहोचण्याचा, त्याला अधिकाधिक प्रश्न विचारण्याचा प्रयत्न केला. जातव्यवस्था आणि स्त्रियांचं समाजातील स्थान हे माझे अभ्यासाचे विषय आहेत. सुरुवातीपासून मला या दोन विषयांबाबतच अधिकाधिक प्रश्न कळत होते. उत्तरांसाठी कधी पुस्तकांचा, कधी पत्रकारितेचा, पत्रकारितेच्या निमित्ताने महाराष्ट्रातल्या गावामधून केलेल्या भटकंतीचा आधार घेतला. यातून मग मला गवसलेल्या सत्याची मांडणी स्वतः करत गेले.

मला वाटतं कुठल्याही लेखकासाठी, अभ्यासकासाठी प्रश्नांची वाट महत्त्वाची असते. तुम्हाला कोणते प्रश्न पडतात, कोणते प्रश्न छळत राहातात यावर मिळणारी उत्तरं अवलंबून असतात. वर्तमानात जे वास्तव समोर दिसतंय, इतिहासात ज्या घटना सांगितल्या जातात; त्यांना उभा-आडवा छेद देण्याचं काम प्रश्न करतात. स्त्रियांच्या बाबतीत- किंबहुना, शोषित गटातल्या कोणत्याही घटकाच्या बाबतीत- प्रत्येक वेळी डोळे जे दाखवतील आणि कारण जे सांगतील, त्यावर विश्वास ठेवता येत नाही. ज्यांचं संपूर्ण अस्तित्व वेगवेगळ्या सत्तांच्या पहाऱ्यात बंदिस्त असतं; त्यांच्यासमोर जातांना डोळे जे दाखवतील आणि कान जे सांगतील त्याला हजार प्रश्न विचारले नाहीत, तर संशोधनपर समाजशास्त्रीय लेखन करता येणार नाही. स्त्रीजीवनाच्या संदर्भातली कोणतीही प्रथा- मग ती सती प्रथा असो, का हुंडा प्रथा असो- ती केवळ प्रथा असत नाही, केवळ अंधश्रद्धा असत नाही; तर स्त्रीच्या दुय्यमत्वाचा सारा इतिहास त्यात गाडलेला, चिणलेला असतो. म्हणूनच प्रश्नांची पहार घेऊन उत्खनन करणं आवश्यक असतं.

अनेकदा मनात केवळ प्रश्न असतात; त्यांची उत्तरं

सापडतच नाहीत. अशा वेळेला न थकता, न कंटाळता अभ्यास सुरू ठेवावा लागतो. संबंधित विषयांवरची पुस्तकं आणून वाचावी लागतात. त्यांच्या नोट्स काढाव्या लागतात, स्वतःचं गृहीतक मांडावं लागतं, सभोवतालच्या वास्तवातून पुरावे गोळा करावे लागतात. त्यासाठी कार्यक्षेत्राची उभी-आडवी भटकंती करावी लागते, लोकांशी बोलावं लागतं, मुलाखती घ्याव्या लागतात, त्यांच्या नोट्स काढाव्या लागतात, कधी तुमच्या गृहीतकाचीच नव्याने मांडणी करावी लागते, पुन्हा पहिल्यापासून कामाला सुरुवात करावी लागते... आणि एवढं सगळं झाल्यावर तुम्हाला जे म्हणायचंय, ते सांगण्यासाठी लेखनाला सुरुवात करावी लागते. प्रत्यक्ष लिहितानाही गुंते अनेक असतात. केवळ कथा-कविता लिहितानाच लेखक एखाद्या अचूक शब्दासाठी अडून बसतो असं नाही; तर वैचारिक लेखन करतानाही एखाद्या अचूक विधानासाठी, एखाद्या अचूक प्रतिवादासाठी तुम्ही दिवसेंदिवस जिथल्या तिथे अडकून राहता. हा काळ मोठा कठीण असतो. आत्मपरीक्षेचा असतो. माझ्या दोन्ही पुस्तकांच्या वेळेला असा परीक्षेचा काळ अनेकदा आला. पण मला मुळातच अभ्यासाची आवड असल्याने आपल्या विधानासाठी अधिकाधिक पुरावे गोळा करणं, गृहीतकाची नव्याने तपासणी करणं- हे मी आनंदाने केलं.

माझ्या दोन्ही पुस्तकांची लेखनप्रक्रिया ही सर्वसाधारणपणे अशी आहे. त्यात भटकंतीला, लोकांना प्रत्यक्ष भेटण्याला जितकं महत्त्व आहे; तितकंच महत्त्व महिनोन्महिने कागद-पेनाशी स्वतःला बांधून घेत विषयाशी झुंजण्याला आहे. यासाठी तुमच्या इतर सगळ्या आवडी-निवडी, इतर व्यवधानं (अपवाद नोकरी आणि घरकाम) बाजूला ठेवून केवळ तुमच्या अभ्यासविषयासोबत असावं लागतं; त्या विषयासोबतच जगावं लागतं. प्रसंगी हे सगळं खूप थकवणारं असतं. तुम्हाला सतत अस्वस्थ ठेवणारं असतं. इतर लेखनाचं मला माहीत नाही; पण वैचारिक लेखन तुमच्याकडे स्वास्थ्याची मागणी करतं. शारीरिक, मानसिक- दोन्ही.

अस्वस्थता, अशांतता, अस्वास्थ्य यांच्या वाटेवरच संशोधनावर आधारित लेखनाची गढी असते. ज्याने- त्याने आपल्या जबाबदारीवर या गढीत शिरावं.

संध्या नरे-पवार

Mob.: 9322244507

संध्या नरे-पवार या व्यवसायाने पत्रकार आहेत. त्यांनी आदिवासी समाजातील 'डाकीण' प्रथेवर पुस्तक लिहिताना त्यांच्यातील उत्तम पत्रकाराचे गुण पुरेपूर वापरले आहेत, हे प्रथम सांगायला हवेच. मात्र, या लेखिका महाराष्ट्रातील नंदुरबार व ठाणे जिल्ह्यात आज अस्तित्वात असलेल्या डाकीण प्रथेचा मागोवा घेत-घेत, या पलीकडे जाऊन, आपल्या समाजात स्त्रियांकडे बघण्याची दृष्टी आणि त्यांच्याशी केले जाणारे वर्तन यासंबंधीच्या मूलगामी प्रश्नांना हात घालतात. या पुस्तकाचे यशापयश तपासताना आपल्याला त्याच्या या दोन्ही बाजू बघितल्या पाहिजेत.

पुस्तकाचा सुरुवातीला डाकीण प्रथेकडे स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेचे एक उदाहरण म्हणून पाहिले जाते. केलीबाई पटले या आदिवासी स्त्रीला डाकीण ठरवून २००३ मध्ये ठार मारण्यात आले, ही बातमी मराठी वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली. डिसेंबर २००३ मध्ये महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीने नंदुरबार शहरात 'डाकीण प्रथाविरोधी प्रबोधन शिबिर' आयोजित केले. नरे-पवार यांचे पुस्तक २०१२ मध्ये प्रकाशित झाले आणि २०१३ या वर्षात स्त्रियांवरील हिंसा हा विषयक बहुचर्चित ठरला. दिल्लीत एका तरुणीवर २०१२ च्या शेवटच्या महिन्यात झालेला सामूहिक बलात्कार आणि त्यानंतर झालेला तिचा मृत्यू हे या चर्चेला प्रामुख्याने कारणीभूत होते. यामध्ये लैंगिक हिंसेवर अधिक भर दिला जात असला; तरी भारतीय समाजात स्त्रियांवर, स्वतःच्या घरापासून ते सार्वजनिक स्थळापर्यंत किती सहजपणे हिंसा केली जाते, हे सर्वासाठी अधोरेखित केले गेले. तरी प्रसार माध्यमांत होणारी चर्चा ही स्वाभाविकतः मर्यादित असते, वरवरची असते. त्यामुळे एका विशिष्ट समाजातील स्त्रियांवर हिंसा करणारी एक प्रथा हा विषय घेऊन सखोल विश्लेषण करणारे हे पुस्तक आजच्या वाचकांना बरेच उपयुक्त ठरू शकेल आणि या प्रश्नावरील लोकांच्या चिंतनाला दिशा देऊ शकेल.

पहिल्याच प्रकरणात नंदुरबार जिल्ह्यातील धडगाव तालुक्यात रस्त्याने नरे-पवार या प्रवास करत असताना आदिवासी समाजाबद्दल नागर लोकांच्या मनात असलेल्या काही सामान्य धारणांचा उल्लेख करतात. आदिवासींचे जगणे गरिबीचे असेल, त्यांच्याकडे वस्तू कमी असतील; पण ते निसर्गाच्या सान्निध्यात राहतात.

ओळख
संध्या नरे-पवार

वाचून चिंतन करण्यासारखे पुस्तक

वंदना सोनाळकर

निसर्गाशी त्यांचे जैविक नाते असते. आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुष दोघेही कष्ट करतात आणि मुळातच त्यांच्यामध्ये मालमत्तेच्या प्रश्नांना फार महत्त्व असते. स्त्रिया आपला जोडीदार स्वतः निवडू शकतात. बाकी समाजापेक्षा स्त्री-पुरुषांमध्ये अधिक मोकळीक असते. या पूर्वग्रहांच्या पार्श्वभूमीवर काही स्त्रियांना डाकीण ठरवून-येथील वाक्प्रचार आहे 'डाकीण काढणे' - तिला मारून टाकण्याचा प्रकार फारच धक्कादायक वाटतो. आदिवासींचे जमीनदारांकडून, अधिकाऱ्यांकडून शोषण होते, हेही आपल्याला माहीत असते. मात्र, आदिवासी समाजाच्या अंतर्गत होणारी ही स्त्रीविरोधी हिंसा कशी काय घडते? ठीक आहे, ती एका 'मागास' जमातीच्या 'अंधश्रद्धेतून' घडणारी गोष्ट असेल; तर पोलिसांकडून ती बंद का केली जात नाही? नरे-पवार एक पत्रकार म्हणून केलीबाईच्या मृत्यूचा शोध घेत घडगावला येतात, तेव्हा हेच प्रश्न त्यांच्या मनात असतात.

केलीबाईच्या हत्येविषयी वाचा फोडली, ती एका शाळकरी मुलीने. नंतर काही दिवस तरी मराठी वर्तमानपत्रांचे वाचक जागे झाले होते. नंदुरबारच्या आदिवासी-भिल्ल समाजात खळबळ उडाली होती. नंतर एक प्रकारचे मौन पसरले. 'इथे असे काही घडलेच नाही, घडत नाही'... स्त्रियांवर होणारी हिंसा ही समाजातली एक रूढ गोष्ट आहे. तिच्यावर प्रसारमाध्यमांच्या आणि कायद्याच्या भाषेत प्रसिद्धीचा प्रकाश पडला की, सत्य नाकारण्याची प्रतिक्रिया आपण अनेक प्रसंगी पाहिली आहे. खैरलांजीतील दलित महिलांची अघोरी हत्या हे त्याचे मोठे उदाहरण आहे. त्यामुळे या पुस्तकातील एक

प्रकरणाचे शीर्षक ‘मौन आणि व्यवस्था’ असे आहे. डाकीण काढलेल्या स्त्रियांना शोधून, त्यांच्याशी संवाद साधणे हे काही सोपे काम नव्हते. तरीही लेखिकेने ‘मी डाकीण नाही’ या प्रकरणात १४-१५ स्त्रियांच्या मुलाखती घेऊन त्यांचे म्हणणे मांडले आहे. स्त्रियांना एकत्र जमवून त्यांच्याशी ‘डाकीण’ या विषयावर चर्चा केली. काही ‘डाकीण काढलेल्या’ स्त्रियांची हत्या झाली, काही सतत संशयाच्या वातावरणात आपल्याच घरात राहतात, तर काहींना गावातून हाकलले जाते. या सर्व स्त्रियांचे म्हणणे, ‘मी डाकीण नाही’. डाकीणीच्या कहाण्या या मनाला भिडणाऱ्या आहेत; परंतु लेखिकेचा उद्देश केवळ आपली सहानुभूती जागृत करण्यापर्यंत मर्यादित नाही. ही प्रथा आजच्या समाजात नेमकी कशी टिकून राहते, तिला टिकवून ठेवण्यात कुणा-कुणाचा सहभाग आहे, याचा शोध घेत पत्रकार नरे-पवार पुढे जातात.

शेतात राबणारी, बाजारात वावरणारी, वेळ आली तर स्वतःच्या बळावर पीक काढू शकणारी आदिवासी स्त्री नेमकी कशी जगते... तिला समाजात कितपत स्वातंत्र्य आहे, याचा आढावा ‘डाकीण वजा ती’ या प्रकरणात घेतला आहे. मुळात तिला समाजात काही प्रमाणात स्वातंत्र्य नक्कीच आहे; पण तिला डाकीण काढल्यावर तिच्यावर फक्त घरातल्यांचीच नव्हे, तर संपूर्ण गावाची संशयी नजर रहाते. ती ‘डाकीण’ समजली जात नसली, तरी जास्त वाद घालणारी बाई- ‘कर्कशा’ म्हणून ओळखली जाते. ‘डाकीण प्रथेचे पुजारी’ या प्रकरणात ‘भगत’ या पात्राच्या भूमिकेची चर्चा केली आहे. कुणाचा मृत्यू, आजारपण, पिकाचा विनाश, आर्थिक नुकसान अशी कोणतीही अप्रिय घटना घडली की; त्याला डाकीण जबाबदार आहे, असे समजले जाते. मग एखाद्या घटनेला जबाबदार नेमकी कोणती स्त्री आहे? - डाकीण कोण? - हे शोधण्याचे काम भगताचे असते. शोधलेली बाई खरंच डाकीण आहे, हे सिद्ध करण्याचे व तिला शिक्षा जाहीर करण्याचे कामही भगताचे असते. या कामात भगत हा स्वतःभोवती वलय आणि प्रकरणाभोवती गूढ कसे निर्माण करतो, हे लेखिकेने दाखवले आहे. विचार करण्यासारखी बाब ही आहे की, भगताची गूढ विद्या त्याला समाजात मान व सत्ता मिळवून देते, तर डाकिणीकडे गूढ विद्या आहे या संशयामुळे तिला समाजाचा रोष सहन करावा लागतो. पुस्तकाच्या नंतरच्या प्रकरणात हा विरोधाभास

उलगडण्याचा प्रयत्नही लेखिका करते.

डाकीण प्रथा ही अवैधानिक आहे आणि तिच्यामुळे स्त्रियांवर अन्याय होतो, हे आपल्या आधुनिक समाजाला मान्य असले; तरी तिला आळा घालण्याला कोणीच कसे यशस्वी ठरत नाही? पत्रकार नरे-पवार या प्रश्नाचा आता मागोवा घेतात. पोलीस यंत्रणा, निवडून आलेले (बऱ्याचदा आदिवासी समाजातले) राजकीय नेते, एनजीओ किंवा स्वयंसेवी संस्था आणि जनसंघटना यांनी डाकीण प्रथेवर नियंत्रण आणण्यासाठी काय केले आहे, हे माहीत करून घेण्यासाठी त्या या सर्व क्षेत्रांतील व्यक्तींच्या भेटी घेतात. या सर्व शोधातून एक मुद्दा पुनःपुन्हा समोर येतो. जेव्हा एखादी प्रथा समाजात प्रचलित असते- जेव्हा तिला परंपरेचा, धर्माचा, चालीरीतीचा आणि लोकांच्या विश्वासाचा आधार असतो; तेव्हा शासनकर्ते, राजकारणी आणि ‘समाजपरिवर्तनाचे’ राजकारण करणारेसुद्धा त्यात ढवळाढवळ करायला धजत नाहीत. विशेषकरून ही प्रथा स्त्रियांशी निगडित असेल, तर सत्तेच्या राजकारणाच्या पुरुषप्रधान जगात तिला बदलण्याचा प्रयत्न कुणी करत नाही, तिच्यावर कायद्याचा जोर लावायला कुणी तयार होत नाही. डाकीण प्रथेला बंदी घालणारा कायदा

पुस्तकाच्या पूर्वार्धात
‘शोधात्मक पत्रकारितेचे’

(Investigative Journalism)

एक उत्तम उदाहरण आपल्याला पाहायला मिळते आणि त्यातून आदिवासी समाजातील डाकीण प्रथेचे एक वास्तविक चित्र आपल्यासमोर उभे राहते- एवढेच नव्हे, तर त्यावर कोणते उपाय करता येतील, याची दिशाही सूचित होते; परंतु या पुस्तकाचे मोल आणखी वाढते ते लेखिकेने उत्तरार्धात घेतलेल्या संशोधनात्मक वळणामुळे.

करण्यासही आदिवासी समाजातील आमदारांची मान्यता नसते; परंतु सत्तेच्या पदावर असलेल्या एखाद्या व्यक्तीने कृती करण्याचा निश्चय केला, तर काही बदल होऊ शकतो. लेखिका आपल्याला सांगतात की, झारखंड राज्यात डाकीण प्रथेला बंदी घालणारा कायदा आला आहे. पोलीस किंवा जनसंघटना त्याचा आधार घेऊ शकतात. एखाद्या पोलीस अधिकाऱ्याने कारवाई करायचे ठरवले, तर एखाद्या स्त्रीला 'डाकीण' ठरवून तिच्यातील 'डाकीण काढण्यासाठी' तिच्यावर हिंसा करणाऱ्यांना शिक्षा होते, झाली आहे.

पुस्तकाच्या पूर्वार्धात 'शोधात्मक पत्रकारितेचे' (Investigative Journalism) एक उत्तम उदाहरण आपल्याला पाहायला मिळते आणि त्यातून आदिवासी समाजातील डाकीण प्रथेचे एक वास्तविक चित्र आपल्यासमोर उभे राहते- एवढेच नव्हे, तर त्यावर कोणते उपाय करता येतील, याची दिशाही सूचित होते; परंतु या पुस्तकाचे मोल आणखी वाढते ते लेखिकेने उत्तरार्धात घेतलेल्या संशोधनात्मक वळणामुळे.

डाकीण प्रथा ही आदिवासी समाजात आजही का टिकून आहे, हा प्रश्न एका पत्रकाराच्या शोधाचा ठरू शकतो. पण ही प्रथा आजची नाही- ती आदिम काळापासून या समाजात अस्तित्वात आहे. मग आदिवासींच्या श्रद्धा म्हणजे केवळ एका 'मागासलेल्या' जमातीची अंश्रद्धा नसून, त्यांचे निसर्गाशी असलेले नाते, त्यांच्या शेतीविषयीचे, वनस्पतीविषयीचे ज्ञान व अज्ञान, त्यांचे आपापसातले व स्त्री-पुरुषांमधले संबंध, त्यांची नीतिमत्ता- या सर्वांना आकार देणारी एक विचारप्रणाली आहे. डाकीण प्रथा हा एका विचारविश्वाचा भाग आहे. मग या विचारविश्वाचा इतिहास आपल्याला पाहायला हवा. लेखिका इथे संशोधक बनतात आणि त्या मानववंशशास्त्रातील अनेक तज्ज्ञांच्या म्हणण्याचा आढावा घेतात. भारतात आणि जगात इतरत्रही, आदिम समाजात स्त्रीची प्रजननशक्ती व भूमीची सुपीकता यांना गूढ समजले जाते आणि स्त्रियांच्या या शक्तीबद्दल भयही वाटते. तसेच स्त्रियांनी शेतीचा शोध लावला आणि धान्याचे वाटप करण्याची जबाबदारीही या मातृप्रधान समाजात स्त्रियांकडे होती. यातून पुरुषप्रधान समाज जेव्हा निर्माण होतो; तेव्हा स्त्रियांची गूढ शक्ती, त्यांचे ज्ञान आणि त्यांची सत्ता या सर्वांवर हमला होतो. देवीप्रसाद

चट्टोपाध्याय ते शरद पाटील, रा. चिं. ढेंसारख्या विद्वानांचे विचार सांगून, नरे-पवार शेवटी- 'चेटकीण', 'विच' आणि तत्सम स्त्रियांविषयी लिहिणाऱ्या पाश्चात्य स्त्रीवाद्यांकडे वळतात. पश्चिम बंगालमधील आदिवासींवर काम करणाऱ्या महाश्वेतादेवींचा त्या अनेकदा उल्लेख करतात. स्त्रियांची विद्या, निसर्गाविषयी व मानवी नात्यांविषयीची स्त्रियांची समज यांची जोपर्यंत जगात पुरेशी दखल घेतली जात नाही; तोपर्यंत 'होय, मी डाकीण आहे' असे ठामपणे सांगणाऱ्या स्त्रियाही असतील, असे त्या पुस्तकाच्या अखेरच्या प्रकरणात आपल्याला सांगतात.

एकंदरीत, हे पुस्तक वाचून चिंतन करण्यासारखे आहे. संध्या नरे-पवार यांचे इतरही लेखन महत्त्वाचे आहे. 'तिची भाकरी कोणी चोरली?' या पुस्तकातून त्या महाराष्ट्रातील 'बहुजन' जातीतील स्त्रियांचे विश्व तपासतात. पत्रकाराची ऊर्जा आणि प्रश्नांचा मागोवा घेण्याची कला त्यांच्या अंगात आहेच. भारतातील स्त्रीवादी संशोधनात बहुमोल योगदान देणाऱ्या त्या एक चांगल्या अभ्यासक आणि सामाजिक बांधिलकी असलेल्या सृजनशील लेखिका आहेत.

— वंदना सोनाळकर

Mob.: 9423781196

